

ЕКОНОМІКА

БЮДЖЕТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

Історія української економічної думки перебуває на стадії оновлення, адже багато сторінок її розвитку були “білими плямами” завдяки радянській ідеології. Це стосується і земської статистики, представники якої зібрали і науково обґрунтували величезний статистичний матеріал про стан українського господарства наприкінці ХІХ-початку ХХ ст. Розробка та аналіз бюджетів дозволили провести класифікацію господарств та виділити різні типи достатку українського селянства.

Наукова новизна статті полягає в тому, що бюджетні дослідження у працях представників української земської статистики в науковій літературі не розкриті. Окремі згадки про такі дослідження Ф.А.Щербини є в роботі Степана Злупка “Персоналії і теорії української економічної думки” [1,с.223-231], в якій автор дає біографічний опис життя вченого. В підручниках з історії статистики [2,3] тільки вказується, що “Ф.А.Щербина є засновником бюджетної статистики”. Частину праць О.О.Русова, В.Ф.Арнольда, С.С.Жилкіна, в яких проводяться бюджетні дослідження, автор статті знайшла в ушкодженому фонді Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та у краєзнавчому відділі Чернігівської державної обласної універсальної бібліотеки ім. В.Г.Короленка.

Перші дані про бюджети українських господарств навів І.С.Захаров у роботі “Маєтки, або Новий спосіб розселити селян і збирати з них поміщицький дохід” (1801 р.). В ній він проаналізував селянські хутори, утворені в Звенигородському повіті Чернігівської губернії Є.І. Бланкеннагелем, прихильником хутірського розселення селян.

І.С.Захаров навів детальний організаційний план господарства і розрахував доходи та витрати з поділом їх на грошові і натуральні. Але ця робота носила розрахунковий характер і не могла вважатися повним бюджетним дослідженням.

Засновником бюджетної статистики вважається український дослідник Ф.А.Щербина (1849 – 1936). Вчений вивів і науково обґрунтував “закон середніх потреб” селянської родини і розробив єдину в статистичній літературі класифікацію потреб трудового селянського населення. У своїй роботі “Селянські бюджети”[4] він показав, що бюджетні дослідження мають довгу історію, й одним з перших систематизував її. Ф.А.Щербина зазначав, що надихнув його на створення бюджетної статистики Д.П.Журавський. У своїй доповіді підсекції статистики ХІ з’їзду російських природознавців і лікарів він зазначав: “Перший, хто звернув серйозну увагу на складання бюджетів, був Д.П.Журавський”[5,с.374]. У роботі “Про джерела і використання статистичних даних” (1846 р.) він писав:

”Порівняння сімейних витрат між різними класами народонаселення може привести до дуже цікавих висновків про потреби, господарський та освітній стан кожного класу, і, крім того, дати інформацію про розподіл власності і засобів існування в цілій масі народонаселення. Тут відкривається небачене поле статистичного аналізу” [6, с.36-37]. В цій роботі він порівняв два витратні бюджети поміщицької і міщанської родин, показуючи у відсотках різницю витрат різних верств населення.

Ідеї Д.П.Журавського отримали подальшу розробку в працях представників української земської статистики О.О.Русова “Приклади опису селянського господарства” (1877 р.) та Ф.А.Щербина “Селянські бюджети”(1900 р.).

О.О.Русов у вищезгаданій роботі дав бюджетний аналіз трьох типів селянських господарств, розділяючи їх за економічною ознакою на “бідні”, “середні” та “багаті”. Він виступив проти усереднення господарств, зазначаючи: “Середніх господарств немає насправді. Пояснимо це на прикладі. Припустимо, що в даній місцевості є два господарі, річний дохід яких становить 10000 р., далі – п’ять чоловік мають дохід по 100 р., сто чоловік – по 50 р. і сто чоловік – по 25 р. Середній дохід – 135 р. Населення вважає родини з річним доходом в 135 р. багатими. Тому важливо знати ті типи господарств, які справді є “багатими”, “середніми” і “бідними”, а не ті, які можуть бути визнані такими за середніми обчисленнями” [7, с. 120-121].

О.О.Русов дослідив ці типи господарств у Довжицькій волості й описав доходну і витратну частину їх бюджету. Він порівняв рівень добробуту селянських господарств у Чернігівській губернії із рівнем добробуту в Київській губернії за матеріалами досліджень П.П.Чубинського. Порівнюючи вартість інвентаря для трьох типів господарств, він зробив висновок, що селянські господарства Київської губернії заможніші, ніж аналогічні господарства Чернігівської губернії. Ця різниця була викликана, на думку О.О.Русова, різною розташованістю господарств по відношенню до торгових центрів [7,с.136].

Таким чином, “Опис селянських господарств” О.О.Русова був першою спробою української земської статистики провести бюджетні дослідження і поділити господарства на соціально-економічні типи. На працю О.О.Русова звернув увагу Сергій Подолинський і на її основі показав нерівномірність розподілу землі в Чернігівській губернії: 88 поміщиків володіли 7424 десятинами землі, а 7480 селян мали 10678 десятин [8, с.23]. Але серед самих селян, як видно з “Опису”, також не було рівності: у державних селян наділ на одну людину становить 14/5 десятини, а у колишніх кріпосних - тільки по одній десятині. У межах цих груп також існували різні типи господарств. На підставі роботи О.О.Русова Подолинський зробив висновок, “ що стан багатьох селян украй поганий.”

При проведенні бюджетних досліджень представники земської статистики мали багато перешкод. Так, О.О.Русов писав, що противники бюджетних досліджень “висміювали бажання переписати всі горщики, глечики і лопати, які є в селянина, і показували неможливість такого опису”. Але статистичне відділення розуміло важливість бюджетних досліджень: “Метою програми, з одного боку, було – отримати конкретні цифри щодо того, що може давати певна земля при певних умовах, з другого боку – малось на увазі описати приблизні типи господарств і висвітлити економічні умови в певній місцевості [7, с.119].”

Ф.А.Щербина на відміну від інших дослідників уперше намагався згрупувати однакові господарства. Він протиставив бюджетні роботи іншим формам реєстрації господарського життя: переписам земельних угідь, реєстраціям худоби, інвентаря, будівель, і показав, що всі ці реєстрації тільки враховують наявність господарських цінностей, в той час, як бюджетні дослідження аналізують господарський обіг цих цінностей.

Важливим моментом у роботі Ф.А.Щербини є те, що він не тільки констатував статистичні дані, але й проаналізував вплив одного фактора на зміну іншого, наприклад, розмірів землеволодіння і господарства на величину бюджету. Крім

того, Ф.А.Щербина, одним із перших, встановив фізіологічні норми споживання, перерахувавши їх на жири, білки, вуглеводи. Досліджуючи потреби селянина в різних типах господарств, він вивів норму середніх потреб селянина.

Видатною для бюджетної статистики стала ідея поділу потреб на особисті і господарські. Частка витрат на особисті потреби, за даними Ф.А.Щербини, становила 54,88%, а на господарські – 45,12% [4,с.124]. Згідно з прийнятою ним системою класифікації потреб, він поєднав господарські витрати з особистими у загальний витратний бюджет родини і обчислив норми витрат на одну родину й одну душу.

Ф.А.Щербина зупинився також на аналізі впливу землеволодіння на структуру доходів і витрат. У західноєвропейській бюджетній статистиці класифікація господарств по землеволодінню і його вплив на бюджет родини не досліджувались. У нашій країні такий аналіз був викликаний потребами земських подвірних переписів. Ф.А.Щербина вважав, що групування по землеволодінню з великою точністю характеризує тип, до якого належить господарство. Перше застосування такої класифікації дало певні залежності: 1) падіння відносного значення промислового заробітку із зростанням землеволодіння; 2) зростання абсолютного та відносного показників господарських витрат із збільшенням господарства.

Його дослідження історії бюджетної статистики і програм та методів аналізу дуже високо оцінив О.В.Чаянов: “Бюджетні дослідження Ф.А.Щербини відіграли в російській статистиці таку ж роль, як роботи Дюкпесіо і Ле Пле в західноєвропейській, – це був перший і масштабний досвід статистичного вивчення бюджетів, проведений у відповідності з вимогами статистичної науки [9, с.60]”.

У дослідженнях Ф.А.Щербини знайшли використання відкриття інших представників української земської статистики, наприклад, комбінаційні таблиці, запропоновані О.П.Шлікевичем, були розроблені по землеволодінню, по розмірах натуральних витрат і розміру витрат на споживчу одиницю.

Проблеми бюджетної статистики викликали широку дискусію в наукових колах. Після доповіді Ф.А.Щербини “Бюджетна статистика” на XI з’їзді природознавців і лікарів тема бюджетних досліджень неодноразово обговорювалась статистиками. Зокрема, О.А.Кауфман писав: “Чрезмерный, как мне и сейчас кажется, оптимизм, проявленный Ф.А.Щербиной в оценке того типа монографического бюджета, которого он является создателем, побудил меня выступить тут же на съезде с довольно пространными возражениями, которые были поддержаны и некоторыми другими участниками съезда [10, с.8]».

О.А.Кауфман виступив проти монографічних бюджетів Ф.А.Щербини, виходячи з таких позицій: по-перше, що в монографічних бюджетах існувала велика кількість детальної інформації, яка тільки шкодила дослідникам; по-друге, що при складанні монографічних бюджетів опитувалась тільки незначна частина населення, і тому вони не могли виявити типовість господарств; по-третє, що монографічні бюджети носили дуже індивідуальний характер. Але, незважаючи на проблеми монографічних бюджетів, О.А.Кауфман у цілому високо оцінив дослідження Ф.А.Щербини і навіть спробував обробити матеріали бюджетів, скоротивши кількість другорядних рубрик.

Майже всі наступні методологічні дослідження спиралися на систему Ф.А.Щербини, інколи доповнюючи її власними дослідженнями. Так, Володимир Федорович Арнольд, розробляючи свої херсонські бюджети, намагався надати знайденим залежностям математичну форму і вивів декілька формул, користуючись якими можна, спираючись на окремі бюджетні елементи, визначити ряд інших. Зокрема він писав: “Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв’язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної

групи кількість того чи іншого фактора, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при зіставленні цих факторів [11, с.2]”. В.Ф.Арнольд відзначав, що в економіці можна застосовувати найвживаніший метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат, де на осі абсцис відкладаються величини, пропорційні значенням одного ряду, на осі ординат – величини, пропорційні значенням другого ряду. Поєднуючи кінець ординат, дослідник отримує ламану лінію, яка виражає залежність між факторами.

Запропонований метод В.Ф.Арнольд використав для аналізу взаємозв'язку між площею посіву, з одного боку, і кількістю худоби – з іншого. Величини площі посіву відкладалися на осі абсцис, а кількість худоби – на осі ординат. Провівши дослідження по багатьох повітах, В.Ф.Арнольд дійшов висновку, що в багатьох випадках, якщо не враховувати безземельні господарства, кінець ординат становив пряму лінію.

Цим методом В.Ф.Арнольд дослідив 124 селянських господарства Херсонського повіту. Він зробив висновок, що всі ці співвідношення, будучи виражені математично, дадуть можливість конструювати головні типи господарств у повіті за мінімальними даними. Наступний крок аналізу – порівняти повіти.

Свої дослідження він виклав на засіданні підсекції статистики XI з'їзду російських природознавців і лікарів у С.-Петербурзі 1901 року в доповіді “Досвід використання елементарних начал аналітичної геометрії у дослідженні статистичних залежностей”. Цей напрям дослідник продовжив у статті “Закони співвідношення головних елементів господарських бюджетів” і в роботі “Політико-економічні етюди”.

Таким чином, В.Ф.Арнольд дав інтерпретацію параметрів рівняння прямої, аналогічне сучасній інтерпретації параметрів лінійного рівняння парної регресії.

Наприкінці 90-х років XIX ст. з'явився виробничий напрям у вивченні селянських бюджетів. Його завдання полягало у характеристиці виробничих процесів і дослідженні організаційно-виробничих типів господарств.

Перше таке дослідження здійснили харківські земські статистики по Старобільському повіту. Програма дослідження була розроблена земським статистиком Степаном Степановичем Жилкіним (1871-1929), виходячи з програми бюджетних робіт Ф.А.Щербини [12]. У цих дослідженнях був застосований вибірковий метод аналізу. Вибір господарств для бюджетних досліджень був зроблений на основі матеріалів подвірного перепису, з яких відібрали типові господарства у різних економічних районах Старобільського повіту. За три місяці статистики зібрали 101 бюджет.

Характерною рисою старобільського дослідження стало перенесення центру уваги на облік майна і руху його вартості протягом року. Для цього дослідники спочатку реєстрували першопочаткову вартість кожного предмета, потім термін його служби, вартість на початку року, кількість предметів, що були куплені або вибули протягом року, вартість ремонту. Із великою точністю описували рух худоби і птахів, поточні витрати по рослинництву і тваринництву.

Старобільські бюджетні дослідження були набагато глибшими у порівнянні з дослідженнями Ф.А.Щербини. В їх розробці вперше був проведений аналіз виробничої організації селянських господарств, здійснений облік капіталів, їх річний оборот, грошові та натуральні доходи і витрати – валовий і чистий доходи, рух грошової готівки, витрати праці родини і питання організації господарства по окремих галузях.

Подальший розвиток бюджетних досліджень в Україні був здійснений одночасно з переписом 1910 року в Полтавській губернії [13]. М.Й.Оберталлер зібрав і опублікував в полтавських земських щорічниках 150 селянських типових бюджетів. Для цих бюджетів характерним було те, що вони спрямовувались головним чином на дослідження окремих галузей сільськогосподарського виробництва. Аналогічні роботи були проведені в Чернігівській, Подільській та Київській губерніях.

Таким чином, українські представники земської статистики започаткували новий напрям статистичної науки – бюджетну статистику, вперше використали методи аналітичної геометрії при виявленні статистичних залежностей і працювали над удосконаленням системи обліку та рахівництва. Бюджетні дослідження земських статистиків стали основою сучасної бюджетної статистики при виборі об'єктів бюджетних досліджень і формуванні завдань, при розробці бланків бюджетних досліджень та методів збору інформації.

Джерела та література:

1. Степан Злупко. Персоналії і теорії української економічної думки.- Львів:Євровіт, 2002.- 528 с.
2. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики.- М.: Статистика, 1972.-312 с.
3. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики: учебник.- М.: Финансы и статистика, 1990.
4. Щербина Ф.А. Крестьянские бюджеты.- Воронеж: Тип. губ. земства, 1900.- 703 с.
5. Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г.- СПб, Изд-во Вольного Экономического общества, 1902.- 642 с.
6. Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений.- М.: Госпланиздат, 1946.-119 с.
7. Русов А.А. Примеры описания крестьянского хозяйства // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. –Выпуск 1.- Чернигов: Тип. губ. земства, 1877.- С.123-285.
8. С.Подолінський. Ремесла і фабрики на Україні.- Женева, 1880.-57 с.
9. Чаянов А.В. Статистическое наследие. Избранные труды. – М.: Финансы и статистика, 1991.- 432 с.
10. Кауфман А.А. К методике бюджетных исследований. -М.: Печатня С.П.Яковлева, 1914.- 41 с.
11. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г.- СПб, Изд-во Вольного Экономического общества, 1902.- С.1-17.
12. Чаянов А.В.Бюджеты крестьян Старобельского уезда.- Харьков: Тип. губ. комитета, 1915.- 143 с.
13. Статистический ежегодник Полтавской губернии. Предварительные итоги бюджетных исследований.- Полтава: Тип. земства, 1915.- 467 с.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Важливий вплив на економічний та соціальний розвиток країни і регіонів має демографічний чинник, дія якого визначається особливостями динаміки та структури демографічних процесів, що розвиваються за власними законами і принципами. Стан розвитку демографічних процесів у сучасний період характеризує демографічна ситуація, яка досить динамічна. Тому вивчення, узагальнення, теоретичне обґрунтування процесів народонаселення і працевлаштування, концептуальний підхід до даного питання важливі й актуальні.

Дослідження сучасної демографічної ситуації в Україні, а також пов'язаних з нею проблем, методики демографічного аналізу і прогнозування широко висвітлені в роботах вітчизняних учених О.Білоуса, Д.Богині, І.Боднар, Б.Данилишина, М.Долішнього, Е.Лібанової, С.Пирожкова, О.Сергієнка, В.Стешенка та ін. Проте проблема відмінностей регіонального характеру не знайшла достатнього ступеня уваги та аналітичного дослідження.